

Corona en potentiële aansprakelijkheidsclaims

*Prof. mr. C. C. van Dam **

1. Inleiding

In de afgelopen maanden zijn op veel rechtsgebieden problemen en gevolgen van de coronacrisis geïnventariseerd. In deze bijdrage doe ik dat voor het aansprakelijkheidsrecht.¹ Ik verwijs hierbij regelmatig naar relevante paragrafen in de onlangs verschenen derde druk van mijn handboek *Aansprakelijkheidsrecht*.² Hierin zijn ook verdere verwijzingen naar rechtspraak en literatuur te vinden.

In paragraaf 2 behandel ik mogelijke claims tegen de Staat, deels als gevolg van niet-genomen maatregelen (nalaten), deels als gevolg van wel genomen maatregelen (doen). In paragraaf 3 kijk ik naar de potentiële aansprakelijkheid van private partijen: verpleeg- en verzorgingshuizen, werkgevers, openbaar toegankelijke gebouwen, producenten, sociale media en van burgers onderling. In paragraaf 4 volgen enkele algemene beschouwingen over schade en causaliteit.

Voor een deel gaat het in deze bijdrage om mogelijke vorderingen wegens in verband met corona geleden schade, voor een ander deel om schade die in de toekomst zou kunnen worden geleden. Voor wat betreft deze laatste categorie strekt deze bijdrage ertoe om de potentieel aansprakelijke persoon te informeren over het inschatten en verminderen van het aansprakelijkheidsrisico.

De bijdrage is beschouwend van aard over aansprakelijkheidsgevallen die zich zouden *kunnen* gaan voordoen. Zij heeft daarom een enigszins speculatief karakter. Mede om de omvang van deze bijdrage beperkt te houden, is de feitelijke onderbouwing steeds beperkt gebleven.

De coronacrisis roept herinneringen op aan de feiten die ten grondslag lagen aan het arrest van de *Meppelse ree*.³ Hierin ging het om een automobilist die op een tweebaansweg werd geconfronteerd met een overstekende ree. Om de ree te ontwijken stuurde hij zijn auto impulsief naar de andere weghelft, waar hij frontaal op een andere auto botste, met fatale gevolgen. In de coronacrisis stelde de overheid eerst alles in het werk om uit te wijken voor het primaire risico: een botsing met het virus in de vorm van een onbeheersbare besmettingsgolf. Het kostte haar vervolgens weinig tijd om te beseffen dat een frontale botsing met de tegenligger onvermijdelijk was: een diepe economische crisis, met alle gevolgen van dien.

Een groot deel van de schade van deze onvermijdelijke frontale botsing komt voor rekening van de overheid (met name als gevolg van de noodsteunmaatregelen) en daarmee van ons allemaal: burgers en bedrijven. Het is vervolgens de vraag hoe de pijn van de extra overheidsuitgaven zal worden verdeeld. Dit is echter een politieke vraag, die hier buiten beschouwing blijft.⁴

2. Aansprakelijkheid van de Staat

2.1 Informatieplicht Staat: de voorlichting over het coronarisico door de Staat

Volgens rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (hierna: EHRM) behoort de Staat het publiek in beginsel te informeren over levensbedreigende risico's (art. 2 EVRM) en ernstige gezondheidsrisico's (art. 8 EVRM). Zo'n plicht bestaat als (1) de informatie over het risico niet direct beschikbaar is voor het publiek, en (2) de informatie alleen door tussenkomst van de autoriteiten, die wel over deze informatie beschikken, aan het publiek kan worden gecommuniceerd.⁵

* Prof. mr. C.C. van Dam is hoogleraar aan Maastricht University, de Erasmus Universiteit Rotterdam en King's College London.

Deze bijdrage is een actualisering van mijn onlineblog 'Corona en potentiële aansprakelijkheidsclaims', *VAST Magazine* 2020, B-0020, p. 20-23 (www.vast-online.nl/art/3753/corona-en-potentiele-aansprakelijkheidsclaims), gepubliceerd op 15 mei 2020.

1. Zie ook M. Zwagerman, 'Corona en aansprakelijkheid', *Beer advocaten* 28 mei 2020 (www.beeradvocaten.nl/nl/Nieuws/Beer-blogt/article/995/Blog-Marco-Zwagerman-corona-en-aansprakelijkheid); J. Roth, 'Welwillendheid gewenst', *L&S* 2020, afl. 2, p. 3-4. Zie voor bijdragen over aansprakelijkheidsvragen in Europa met betrekking tot de coronacrisis: E. Hondius, M. Santos Silva, A. Nicolussi, P. Salvador Coderch, Chr. Wendehorst & F. Zoll (red.), *Coronavirus and the law in Europe*, Cambridge: Intersentia 2020, <https://intersentia.com> (open access).

2. C. van Dam, *Aansprakelijkheidsrecht* (3de druk), Den Haag: Boom juridisch 2020 (hierna: Van Dam 2020a).

3. HR 11 november 1983, ECLI:NL:HR:1983:AG4688, *NJ* 1984/331; *VR* 1984/56 (*Meppelse ree*). Van Dam 2020a, nr. 306.

4. Zie uitgebreider C. van Dam, 'Coronacrisismanagement: wetgeving, toezicht en aansprakelijkheid', *VAST Magazine* 2020, B-0021, p. 24-27 (www.vast-online.nl/art/3754/coronacrisismanagement-wetgeving-toezicht-en-aansprakelijkheidsrecht), gepubliceerd op 18 mei 2020 (hierna: Van Dam 2020b).

5. EHRM 19 februari 1998, ECLI:CE:ECHR:1998:0219JUD002589494 (*Guerra e.a./Italië*); EHRM 18 juni 2002, nr. 48939/99 (*Önerildiz/Turkije*), met verwijzing naar EHRM 9 juni 1998, nr. 23413/94 (*L.C.B./Verenigd Koninkrijk*). Zie meer in het algemeen Van Dam 2020a, nr. 821.

Hoewel in februari 2020 al veel over het virus bekend was (hoge besmettingsgraad, ernstiger dan griep, bijzondere kwetsbaarheid van ouderen), heeft de overheid (via ministers of het RIVM) deze informatie toen niet of onvoldoende duidelijk met het publiek gedeeld. Het KNMI waarschuwde in februari nog voor de stormen Ciara en Dennis, maar vanuit de overheid was er vooral veel stilte voor de coronastorm en als er al informatie kwam, was die misleidend, althans onjuist. Op 22 februari twitterde het RIVM bijvoorbeeld nog: 'Met wat we nu weten, lijkt het virus inderdaad een beetje op de gewone griep.' Pas op 9 maart stelde de minister-president het publiek op de hoogte van een belangrijke preventiemethode: geen handen meer schudden. Enkele dagen later volgde de afkondiging van een intelligente lockdown, en pas daarna begon de Staat op gestructureerde wijze te voldoen aan zijn verdragsrechtelijke informatieverplichting.⁶

In elk geval vanaf een zeker moment in februari, maar mogelijk al in januari schond de Staat zijn informatieplicht op grond van artikel 2 en 8 EVRM door geen of onjuiste informatie over de gevaren van het virus aan de bevolking door te geven, terwijl deze informatie internationaal wel beschikbaar was. Vanzelfsprekend is in dit soort gevallen altijd sprake van voortschrijdend inzicht, maar uit de reconstructies komt tot nu toe naar voren dat de Staat (door middel van het RIVM) de risico's van het virus in januari en februari stelselmatig heeft onderschat, met ernstige gevolgen voor de gezondheid en het leven van velen.

Het feit dat andere landen op soortgelijke wijze achter de feiten aan liepen, leidt op zichzelf niet tot een andere conclusie. Gebruiken, gewoontes of het gedrag van een meerderheid zijn immers geen basis voor een normatief oordeel.⁷

2.2 Operationele verplichtingen Staat: de lockdownmaatregelen

2.2.1 Te weinig maatregelen en te laat?

Op de Staat rust dus jegens burgers en bedrijven een informatieplicht over levensbedreigende en ernstige gezondheidsrisico's (par. 2.1). Het informeren van de bevolking is echter niet voldoende als het risico op andere wijze kan worden voorkomen of beperkt.⁸ Voor de Staat vloeien uit artikel 2 en 8 EVRM namelijk ook operationele verplichtingen voort. Dit betekent dat de Staat daadwerkelijk maatregelen moet nemen als hij op de hoogte is of behoort te zijn van een reëel en onmiddellijk gevaar.⁹

Dat het coronavirus een reëel en onmiddellijk gevaar vormde, lijdt geen twijfel. Niet vereist is dat het gevaar identificeerbare individuen treft, het kan ook om een categorie van personen gaan. In *Urgenda* heeft de Hoge Raad de Staat op deze grond verplicht om broeikasgassen verder te beperken. Daarmee heeft hij het beschermingsbereik doorgetrokken naar de Nederlandse bevolking in het algemeen.¹⁰

Zijn de autoriteiten op de hoogte van het reële en onmiddellijke gevaar of behoren zij hiervan op de hoogte te zijn, dan moeten zij de noodzakelijke en voldoende maatregelen nemen die dit gevaar redelijkerwijs kunnen voorkomen of beperken. Het is aannemelijk dat de autoriteiten in de loop van januari 2020 en in elk geval in februari 2020 van het coronarisco op de hoogte hadden kunnen en wellicht ook behoren te zijn. Omdat het algemene gevaar van een pandemie al veel langer bekend was, had de Staat hierop kunnen anticiperen. Door dit onvoldoende te doen heeft de Staat zichzelf in een positie gemanoeuvreerd dat hij (te) weinig tijd en middelen had om maatregelen te nemen. Die tekortkoming kan de Staat worden toegerekend.¹¹

Om welke maatregelen ging het concreet? In de eerste plaats was het voor de Staat zaak om te zorgen voor voldoende ziekenhuiscapaciteit, in het bijzonder ic-capaciteit, en beademingsapparatuur. Dit bleek uiteindelijk met wat kunst- en vliegwerk op orde te kunnen worden gebracht.

In de tweede plaats diende de Staat te zorgen voor voldoende persoonlijke beschermingsmiddelen en testmogelijkheden, niet alleen in ziekenhuizen, maar ook in verpleeg- en verzorgingshuizen en in de thuiszorg. Met name in de laatste twee categorieën was echter sprake van ófwel grote tekorten, ófwel voldoende voorraden die verkeerd werden verdeeld, met voldoende middelen voor de ic's als hoogste en de minste voor de thuiszorg als laagste onderdeel van de gezondheidszorghierarchie). Bovendien was het beleid van het RIVM lange tijd dat beschermende kleding en maskers in veel gevallen niet nodig waren, omdat het idee was dat wie geen coronasymptomen had ook niet besmettelijk kon zijn. Het lijkt aannemelijk dat het feitelijke gebrek aan beschermingsmiddelen buiten de ic's tot een aanzienlijk hoger zieken- en dodental heeft geleid. Het is daarom de vraag of de Staat zijn operationele verplichtingen op grond van artikel 2 en 8 EVRM schond, vanaf het moment dat duidelijk was dat de veronderstelling van het RIVM feitelijke grondslag miste.

Na een teruggang in het aantal besmettingen in het voorjaar en de zomer had de Staat de gelegenheid om de broodnodige testcapaciteit op orde te krijgen, zeker met het oog op de verwachte toename van het aantal besmettingen in het najaar en

6. Zie voor een tijdlijnreconstructie: 'Hoe Nederland de controle verloor. De corona-uitbraak van dag tot dag', *NRC Handelsblad* 20 juni 2020.

7. Van Dam 2020a, nr. 206.

8. EHRM 30 november 2004, ECLI:NL:XX:2004:AS2641 (*Öneryıldız/Turkije*); Van Dam 2020a, nr. 821, met verdere verwijzingen.

9. EHRM 28 oktober 1998, ECLI:NL:XX:1998:AD4558, *NJ* 2000/134, m.nt. E.A. Alkema (*Osman/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 30 november 2004, ECLI:NL:XX:2004:AS2641 (*Öneryıldız/Turkije*); Van Dam 2020a, nr. 823-1, met verdere verwijzingen.

10. HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, *NJ* 2020/41, m.nt. J. Spier (*Staat/Urgenda*); Van Dam 2020a, nr. 823-5, met verdere verwijzingen.

11. Van Dam 2020a, nr. 306.

de winter. Medio september was echter nog geen sprake van voldoende testcapaciteit, integendeel.

Bij dit alles is van belang dat het EHRM ook heeft bepaald dat de bepalingen van het EVRM in dit opzicht geen onmogelijke en disproportionele last op de autoriteiten mogen leggen, in het bijzonder met betrekking tot operationele keuzes die zij moeten maken in termen van prioriteiten en middelen. Staten genieten in dit opzicht namelijk een brede beoordelingsmarge, in het bijzonder in ingewikkelde maatschappelijke en technische omstandigheden.¹² In dit kader kunnen onder meer aan de orde komen dat in het voorjaar wereldwijd grote tekorten aan beschermingsmateriaal bestonden, alsmede de mogelijkheden voor de Staat om op een pandemie te anticiperen door een beter voorraadbeheer.

Uit artikel 2 en 8 EVRM volgt ook de verplichting voor de Staat om (veiligheids)wetgeving adequaat te handhaven. Het EHRM neemt hier niet snel aansprakelijkheid aan.¹³ Naar nationaal recht kan dit iets sneller het geval zijn in het kader van de aansprakelijkheid van toezichthouders.¹⁴ Een van de eerste Europese coronahaarden waren skigebieden in Tirol, zoals Ischgl en het Zillertal, waar in februari en maart velen werden besmet met het virus en bij thuiskomst op hun beurt vele anderen besmetten. Hadden de autoriteiten in Tirol niet eerder moeten ingrijpen? De Oostenrijkse Verbraucherschutzverein heeft ter zake een strafklacht ingediend tegen de gezondheidsautoriteiten. Zij betoogt dat er sterke aanwijzingen zijn dat de autoriteiten, blijkbaar in het belang van de toerisme-industrie, het sluiten van pistes en hotels vertraagd hebben. Inmiddels hebben zich meer dan 5000 mensen gemeld met een vordering tot schadevergoeding.¹⁵

2.2.2 *Te strenge maatregelen?*

De Staat kan niet alleen schade hebben veroorzaakt door het nemen van te weinig maatregelen of door deze (te) laat te nemen, maar hij kan met de lockdown en andere maatregelen ook te ver zijn gegaan. Ook hier zijn mensenrechten aan de orde, in het bijzonder vrijheidsrechten, die onder meer worden beschermd door artikel 5 EVRM.

In de eerste plaats wordt wel betoogd dat de maatregelen van de Staat te ver gaan met het argument dat het nieuwe coronavirus niet gevaarlijker is dan de bestaande influenzavirussen,

iets wat met de huidige kennis van het coronavirus moeilijk valt hard te maken.¹⁶

In de tweede plaats wordt gesteld dat de lockdownmaatregelen een disproportionele reactie waren om de verspreiding van het virus te beperken. Deze beperking had met min of meer hetzelfde resultaat kunnen worden bereikt door het handhaven van de reeds bestaande maatregelen (handen wassen, afstand houden, mondkapjes, enzovoort), een keuze die bijvoorbeeld in Zweden is gemaakt.¹⁷

In de derde plaats wordt aangevoerd dat de maatregelen disproportioneel zijn ten opzichte van de economische, financiële, sociale, culturele en gezondheidsschade die erdoor zijn en zullen worden veroorzaakt.¹⁸ Bij dit laatste kan ook worden gedacht aan uitgestelde operaties en onderzoeken die eveneens tot ernstiger ziekten en overlijden kunnen hebben geleid en personen die als gevolg van isolatie en eenzaamheid zijn overleden.¹⁹ Bij dit argument gaat het er (te) simpel gezegd om dat de schade door een groot aantal coronadoden geringer zou zijn dan de schade als gevolg van de lockdownmaatregelen. Voor wat betreft het laatste is aannemelijk dat we nog niet een fractie hebben gezien van de massieve schade die zich in de komende jaren in grote delen van de samenleving zal gaan manifesteren. Die schade is dan overigens niet alleen het gevolg van een eventuele overreactie-lockdown, maar ook van diverse andere factoren, zoals een instortende wereldeconomie.

In de vierde plaats is het argument dat voor een deel van de noodmaatregelen geen voldoende wettelijke grondslag aanwezig is. De Wet publieke gezondheid bevat de nodige bevoegdheden, maar die richten zich op bepaalde personen of locaties. Daarom werd voor het opleggen van beperkingen aan de hele samenleving gebruik gemaakt van door de veiligheidsregio's opgestelde noodverordeningen. Artikel 176 Gemeentewet bepaalt echter dat bij noodverordening niet mag worden afgevoerd van de Grondwet, en dat was bij de coronanoodverordeningen nu juist wel het geval in de vorm van ernstige en langdurige inbreuken op vrijheidsrechten. Voor het beperken

12. EHRM 28 oktober 1998, ECLI:NL:XX:1998:AD4558, *NJ* 2000/134, m.nt. E.A. Alkema (*Osman/Verenigd Koninkrijk*); EHRM 30 november 2004, ECLI:NL:XX:2004:AS2641 (*Öneryıldiz/Turkije*), par. 107; Van Dam 2020a, nr. 823-1.

13. Van Dam 2020a, nr. 822.

14. Van Dam 2020a, nr. 828.

15. Zie www.verbraucherschutzverein.at/Corona-Virus-Tirol.

16. Dit wordt onder meer betoogd door de Stichting Viruswaarheid (voorheen bekend als 'Viruswaanzin'). Haar vordering jegens de Staat om beperkende coronamaatregelen op te heffen, leed schipbreuk bij Rb. Den Haag 24 juli 2020, ECLI:NL:RBDHA:2020:6856 (*Viruswaarheid/Staat*). Hetzelfde lot was een andere vordering van de Stichting beschor: Rb. Midden-Nederland 9 september 2020, ECLI:NL:RBMNE:2020:3799 (*Stichting Viruswaarheid/Staat*) wees een exhibitievordering tegen de Staat ex art. 843a Rv af.

17. Zie bijv. ook 'Norway health chief claims coronavirus could have been controlled without lockdown', *The Week* 28 mei 2020 (www.theweek.co.uk/107093/norwegian-health-chief-coronavirus-no-lockdown-sweden).

18. Zie bijv. M.C. Schippers, 'For the greater good? The devastating ripple effects of the Covid-19 crisis' (<https://repub.eur.nl/pub/127236>).

19. Een rapport van de Britse regering schat het aantal lockdowndoden op 200.000 (proportioneel zou dat voor Nederland 50.000 doden betekenen): 'Lockdown may cost 200,000 lives, government report shows', *Daily Telegraph* 20 juli 2020 (www.telegraph.co.uk/news/2020/07/19/lockdown-may-cost-200k-lives-government-report-shows).

hiervan is een wet in formele zin nodig. Eventuele boetes die op grond van de noodverordeningen zijn uitgedeeld, kunnen daarom een wettelijke grondslag ontberen.²⁰ Een dergelijke coronawet was er eind september nog steeds niet.²¹

In de vijfde plaats kan de Staat onrechtmatig handelen bij de manier waarop hij de lockdownmaatregelen versoepelt. Hier worden met name vragen gesteld over het gelijkheidsbeginsel, een van de algemene beginselen van behoorlijk bestuur. In de praktijk heeft een beroep hierop echter maar beperkt succes, omdat veel gevallen feitelijk niet gelijk zijn.²²

Ten zesde kunnen lockdownmaatregelen in specifieke gevallen onrechtmatig zijn geweest. Te denken valt hier aan het bezoekverbod in verpleeg- en verzorgingshuizen, dat (deels) in strijd kan zijn geweest met het door artikel 8 EVRM beschermde recht op familielevens.²³

Bij dit alles is van belang dat als een overheidsmaatregel die in het publieke belang is getroffen een bepaalde groep burgers of bedrijven onevenredig zwaar treft en deze schade niet tot het normale maatschappelijke risico behoort, er recht op schadevergoeding bestaat (in het bestuursrecht: nadeelcompensatie).²⁴ De overheid is in veel gevallen individuen en bedrijven al tegemoetgekomen met ongekende steunmaatregelen, maar dit kan anders liggen voor degenen die buiten deze maatregelen vielen.²⁵

Ten slotte kunnen buitenlandse bedrijven overheden op grond van investeringsverdragen aanspreken voor vergoeding van de schade die zij hebben geleden en lijden wegens de genomen lockdownmaatregelen. Dergelijke verdragen beschermen de vaak machtige buitenlandse investeerders tegen voor hen schadelijke wetgevende of uitvoerende maatregelen van overheden. Voor internationale advocatenkantoren is dit een grote markt, niet alleen omdat zij optreden als advocaten van bedrijven en overheden, maar ook omdat zij als arbiters zitting

nemen in de strikt vertrouwelijke geschillenbeslechtspanels.²⁶

2.2.3 Evaluatie

De Staat kan dus zowel te weinig (par. 2.2.1) als te veel (par. 2.2.2) maatregelen nemen en kan het dus niet snel goed (genoeg) doen. Het is koersen tussen Scylla (het beperken van de gezondheids crisis) en Charybdis (het beperken van de economische, financiële, sociale, culturele en gezondheidsschade).²⁷

Uit de keuzes van het Nederlandse kabinet kan een zekere middenkoers worden afgeleid. Tijdens een televisietoetspraak op 16 maart 2020 deelde de minister-president mee dat het kabinet door middel van een 'intelligente lockdown' de verspreiding van het coronavirus maximaal wilde controleren. Dit betekende dat het kabinet er noch voor koos om het virus onbeheerst zijn gang te laten gaan, noch wilde proberen het virus tegen te houden door het land op slot te doen. Dit laat onverlet dat de praktische gevolgen van de maatregelen betekenden dat het land feitelijk wel grotendeels op slot ging.

Hoewel er normatief op grond van artikel 6:162 BW en de artikelen 2 en 8 EVRM het nodige te zeggen valt over de keuzes die het kabinet heeft gemaakt, is het in de meeste gevallen nog maar de vraag of dit ook een vruchtbare bodem oplevert voor een actie tot schadevergoeding. Dit zal ook afhangen van de aard van de vordering. Soms is het causaal verband vrij evident (bijvoorbeeld de omzetsderving in de horeca), maar kan meer discussie bestaan over de normschending door de Staat. In veel gevallen van personenschade zal daarentegen de normschending minder problemen opleveren, maar vormt het causaliteitsvereiste een struikelblok, vooral in gevallen van multicausaliteit (zie par. 4).

Voorts creëren de genoemde bepalingen uit het BW en het EVRM een zorgplicht en geen garantieplicht. Bij deze zorgplicht moet onder meer rekening worden gehouden met de bijzondere omstandigheden van het geval en de zich evoluerende kennis van het virus. De beoordeling van het overheids-handelen mag niet plaatsvinden op basis van wijsheid achteraf.

Bovendien kan worden overwogen dat als inderdaad zou blijken dat de lockdown (deels) een overreactie was, deze wellicht in zoverre zou kunnen worden gerechtvaardigd met een beroep op het voorzorgbeginsel. De kern hiervan is dat ook voorzorgmaatregelen moeten worden getroffen als onvoldoende zeker is dat er geen risico bestaat.²⁸ Gezien het gebrek aan voldoende specifieke kennis van het risico, zou dan kunnen worden betoogd dat de te vergaande maatregelen

20. Van Dam 2020a, nr. 830-3.

21. Het hiertoe dienende wetsvoorstel Tijdelijke wet maatregelen covid-19 (coronawet) (Kamerstukken 35526) is bepaald niet onomstreden: zie bijv. 'Coronawet zet alle democratische principes op hun kop', *NRC Handelsblad* 1 september 2020, www.nrc.nl/nieuws/2020/09/01/coronawet-zet-alle-democratische-principes-op-hun-kop-a4010476.

22. Van Dam 2020a, nr. 819-2.

23. Zie hierover N. Koffeman & K. de Vries, 'Achter gesloten deuren. De bezoekregeling verpleeghuizen en art. 8 EVRM', *NJB* 2020/1717, p. 1936-1942.

24. Van Dam 2020a, nr. 833.

25. In deze sleutel kan ook worden nagedacht over een vergoeding van de coronaschade van patiënten en medisch personeel voor wie het aansprakelijkheidsrecht grote barrières opwerpt voor succesvolle schadeclaims. Zie onder meer T. Hartlief, 'Coronaclaims in de medische zorg', *NJB* 2020/2090, p. 2309 en M. Overheul, R. Rijnhout & K. van den Bos, 'Een publiek gefinancierd compensatiesysteem voor zorgpersoneel. Een goed alternatief?', *NJB* 2020/1644, p. 1880-1883. Zie ook par. 3.1 en 3.2.

26. 'Global firms expected to sue UK for coronavirus losses', *The Guardian* 15 augustus 2020, www.theguardian.com/law/2020/aug/15/global-law-firms-expected-to-sue-uk-for-coronavirus-losses.

27. Zie uitgebreider Van Dam 2020b.

28. Van Dam 2020a, nr. 220 en 822-2; EHRM 27 januari 2009, ECLI:CE:ECHR:2009:0127JUD006702101, *AB* 2009/285 (*Tatar/Roemenië*).

daarmee aanvankelijk gerechtvaardigd waren. Observeren en monitoren van het risico zijn hier cruciaal, zoals de Hoge Raad *avant la lettre* al aangaf in *Dorpshuis Kamerik*.²⁹

En ten slotte is het de vraag in hoeverre de rechter bereid is de besluiten van het kabinet te toetsen. In beginsel zal hij aan de Staat veel ruimte laten voor beleidsvrijheid en in beginsel marginaal toetsen.³⁰ De rechter deed dit inmiddels zowel bij een vordering voor een volledige lockdown³¹ als bij een vordering tot het opheffen van de beperkende maatregelen.³² Dit betekent echter niet dat de rechter zich steeds moet beperken tot een marginale toetsing. Niet alleen de algemene beginselen van behoorlijk bestuur, maar juist ook de bescherming van mensenrechten geven de rechter verdergaande toetsingsmogelijkheden,³³ al beschikt de Staat ook hier over een ruime beoordelingsvrijheid.³⁴

2.3 Toegang tot de rechter en een eerlijk proces

Kort na de Nederlandse lockdown sloot de rechtspraak grotendeels haar deuren. Van het kabinet hoefde het niet, van de meeste rechters evenmin, maar de Raad voor de rechtspraak besloot het zelf.³⁵ Dat was een miskenning van de vitale rol van de rechtspraak in het staatsbestel, zeker in tijden van crisis. Het besluit stond ook op gespannen voet met artikel 17 Gw, dat bepaalt dat niemand kan worden afgehouden van de rechter die de wet hem toekent, en met artikel 6 EVRM, dat het recht op toegang tot de rechter beschermt.³⁶

Na enige weken werd besloten zittingen weer te doen plaatsvinden onder coronabeperkingen. Dit kan in bepaalde gevallen, met name in strafzaken, hebben geleid tot beperkingen van processuele waarborgen en daarmee tot potentiële schendingen van het recht op een eerlijk proces.³⁷

Veel civiele zaken buiten het familierecht hebben nog steeds een lage prioriteit, wat op termijn kan leiden tot een claim wegens schending van de redelijke termijn, ook al is de drempel hiervoor hoog en de remedie bescheiden.³⁸ Bij de vraag wat een redelijke termijn is, zullen coronabeperkingen in aanmerking worden genomen, maar bij civiele zaken spelen die een minder belemmerende rol dan bij strafzaken.

3. Aansprakelijkheid van private partijen

3.1 Ziekenhuizen, verzorgingshuizen, verpleeghuizen en thuiszorgorganisaties

De ziekenhuizen en hun personeel hebben een enorme prestatie geleverd door onder hoge druk hoogwaardige verzorging te verlenen aan coronapatiënten en daarvoor de benodigde capaciteit te realiseren. Dat sluit echter niet uit dat patiënten niet steeds de zorg hebben gekregen die zij redelijkerwijs mochten verwachten. Dit zal echter alleen tot aansprakelijkheid kunnen leiden als sprake is geweest van een medische fout, dat wil zeggen als de medische behandelaar zich niet als een redelijk bekwame en redelijk handelende behandelaar heeft gedragen. De bewijslast hiervoor rust op de patiënt.³⁹

Voor ziekenhuizen zijn twee andere situaties denkbaar die tot aansprakelijkheidsvragen kunnen leiden. In de eerste plaats kunnen diagnoses en behandelingen van patiënten als gevolg van het coronarisico zijn uitgesteld. In het bijzonder voor hartpatiënten en kankerpatiënten kan dit tot (verdere) schade hebben geleid. En ten tweede kunnen behandelingen in een ziekenhuis zijn doorgedaan en is de patiënt daar met het coronavirus besmet geraakt en als gevolg hiervan ernstig ziek geworden of overleden.⁴⁰

Het aantal mensen dat in zorginstellingen is overleden na te zijn besmet met corona was, net als in veel andere landen, disproportioneel hoog. Dit roept de vraag op of deze instellingen hun zorgplicht hebben geschonden om de gezondheid van hun patiënten en gasten voldoende te beschermen.⁴¹

Daarvoor moet allereerst komen vast te staan vanaf welk moment deze instellingen op de hoogte hadden behoren te zijn van het risico dat het coronavirus betekende voor de personen die bij hen verbleven. In het algemeen geldt dat over het risico een voldoende mate van zekerheid moet bestaan en dat enig tijdsverloop kan zijn gemoeid in verband met het verrichten van onderzoek.⁴² Voor die vereiste kennis zullen de tehuizen voor een belangrijk deel in beginsel mogen aangaan op de juistheid van de informatie die door de WHO en het RIVM werd verspreid. De WHO waarschuwde al begin 2020 voor de risico's die op dat moment bekend waren en instellingen

29. Van Dam 2020a, nr. 219.

30. Van Dam 2020a, nr. 818-824.

31. Rb. Den Haag 3 april 2020, ECLI:NL:RBDHA:2020:3013, *NJF* 2020/146 (*Stichting De Vijfde Macht/Staat*): 'De Staat heeft in crisis-situaties als deze een grote mate van (beleids)vrijheid bij het nemen van maatregelen door middel van de inzet van bestuurlijke en juridische middelen. (...). Alleen als evident is dat de Staat onjuiste keuzes maakt en de Staat aldus niet in redelijkheid voor het gevoerde beleid heeft kunnen kiezen, is plaats voor rechterlijk ingrijpen.'

32. Rb. Den Haag 24 juli 2020, ECLI:NL:RBDHA:2020:6856, *NJF* 2020/287 (*Stichting Viruswaarheid/Staat*): 'Alleen als evident is dat de Staat onjuiste keuzes maakt en de Staat aldus niet in redelijkheid heeft kunnen besluiten de nu nog geldende maatregelen voort te laten duren, is plaats voor rechterlijk ingrijpen.'

33. Zie ook de FAQ-pagina van het College voor de Rechten van de Mens over de mate waarin vrijheidsrechten in de coronacrisis kunnen worden beperkt: <https://mensenrechten.nl/nl/coronavirus-en-mensenrechten>.

34. Zie bijv. EHRM 4 januari 2008, ECLI:CE:ECHR:2008:0104DEC002380006 (*Shelby/Verenigd Koninkrijk*).

35. Zie onder meer F. Hammerstein, 'Overpeinzingen bij een crisis', *Mr Online* april 2020 (www.mr-online.nl/overpeinzingen-bij-een-crisis); A. Brenninkmeijer, 'De rechtspraak heeft Corona!', *Blog MONTAIGNE Centrum* juli 2020 (<http://blog.montaignecentrum.com/index.php/2830/de-rechtspraak-heeft-corona>).

36. Van Dam 2020a, nr. 1202-1.

37. Van Dam 2020a, nr. 1202-2 en 1204.

38. Van Dam 2020a, nr. 1205-1.

39. Van Dam 2020a, nr. 810-2.

40. Zie over dit laatste Roth 2020, p. 3 en Hartlief 2020, p. 2309.

41. Zie par. 3.2 over de aansprakelijkheid jegens het personeel.

42. Van Dam 2020a, nr. 303.

gen zouden dus vanaf dat moment (enige) actie hebben behoren te ondernemen.

Deze actie behoorde in elk geval te bestaan uit het verwerven van voldoende persoonlijke beschermingsmiddelen en testmateriaal. In de meeste gevallen zou dat echter op praktische bezwaren zijn gestuit, omdat deze middelen op dat moment moeilijk verkrijgbaar waren.⁴³ Het is daarom de vraag of het niet verwerven van beschermingsmiddelen en testmateriaal aan deze instellingen kan worden toegerekend.⁴⁴ Dit zou het geval kunnen zijn als vast komt te staan dat de instelling te weinig heeft gedaan om zich op een pandemie voor te bereiden en zich daarom zelf in de situatie heeft gebracht dat zij bij het uitbreken van de pandemie niet meer aan haar verplichtingen kon voldoen.⁴⁵ Ten aanzien van de Staat heeft dit laatste argument (gezien de schaalvoordelen en de marktmacht) meer kracht dan ten aanzien van individuele instellingen. Vorderingen voor deze tekortkomingen kunnen zowel jegens de zorginstellingen als jegens de Staat worden ingesteld.

3.2 *Werkgeversaansprakelijkheid*

Het spreekt voor zich dat werkgevers op grond van artikel 7:658 BW voldoende maatregelen moeten nemen om hun werknemers te beschermen tegen coronabesmetting. Voor de pre-lockdownperiode zal onderwerp van discussie zijn vanaf welke datum dit van hen had kunnen worden gevergd, met andere woorden: vanaf welk moment het risico voor werkgevers kenbaar was.⁴⁶ De werkgeversverplichtingen gelden trouwens niet alleen jegens werknemers, maar in beginsel ook jegens zzp'ers, stagiairs en vrijwilligers.⁴⁷

Welke voorzorgsmaatregelen kunnen worden vereist, zal afhangen van de aard van de werkzaamheden. In het algemeen geldt, zoals gebruikelijk, dat de werkgever een analyse moet maken van de risico's waar werknemers op de werkplek aan blootstaan, op basis hiervan een veilige werkomgeving moet creëren en zich ervan verzekeren dat de te nemen maatregelen ook worden nageleefd. Daarbij heeft de werkgever een bijzondere zorgplicht jegens werknemers met een bijzondere kwetsbaarheid voor het coronavirus en voor werknemers die direct met coronapatiënten in aanraking komen.

Voor medisch en verzorgend personeel kunnen hoge eisen worden gesteld aan de te treffen voorzorgsmaatregelen, in het bijzonder als zij direct contact hebben met (potentiële) coronapatiënten. Hier valt in het bijzonder te denken aan medi-

sche mondkapjes en beschermende kleding voor artsen en verpleegkundigen.⁴⁸

Voor andere beroepen die in hun werk met veel verschillende mensen te maken hebben, zoals winkel- en horecapersoneel, gelden geen bijzondere regels. Weliswaar bestaat in het openbaar vervoer en in het vliegtuig een mondkapjesplicht, maar deze is ingevoerd ter voorkoming van het besmetten van andere passagiers. Hoewel over de effectiviteit van mondkapjes verschillende opvattingen bestaan, is denkbaar dat winkeliers en andere bedrijven van klanten kunnen vragen een mondkapje te dragen ter bescherming van het personeel. In elk geval in winkels waar de 1,5 meter afstand niet goed kan worden gehandhaafd, en andere middelen zoals schermen niet mogelijk of effectief zijn, is verdedigbaar dat de werkgever hier jegens zijn personeel ook toe verplicht is.

In de afgelopen maanden is voorts duidelijk geworden dat personeel van slachterijen en tijdelijk personeel in de agrarische sector, door de manier waarop zij samenwerken of samenleven, een verhoogd risico op besmetting lopen. Het is niet onaannemelijk dat de werkgevers in deze gevallen niet aan hun zorgplicht hebben voldaan en geen afdoende maatregelen hebben genomen om dit risico te minimaliseren.

Complicaties kunnen zich voordoen bij het bewijs tussen het besmet raken met het coronavirus en de werkzaamheden. Dit is een algemeen probleem bij beroepsziekten:

'Of een ziekte is opgelopen in de uitoefening van de werkzaamheden is vooral lastig aan te tonen als de ziekte ook andere oorzaken kan hebben of enige tijd nodig heeft om zich te manifesteren, zoals bij kanker, gehoorbeschadigingen en rugklachten.'⁴⁹

Dit betekent dat het verband tussen de coronabesmetting en de werkomstandigheden niet te onzeker of te onbepaald mag zijn. In dit soort gevallen kan ook worden gedacht aan een vorm van proportionele aansprakelijkheid.⁵⁰

Waar thuiswerken tot voor kort tot de uitzonderingen behoorde, lijkt dit in coronatijd voor veel kantoorpersoneel het nieuwe normaal te worden. Tegelijk neemt het aantal niet-coronagerelateerde gezondheidsklachten van thuiswerkers toe.⁵¹ Vanuit aansprakelijkheidsperspectief is dit problematisch, omdat de bescherming van artikel 7:658 BW beperkt is tot de werkplek waar de werkgever zeggenschap over heeft.⁵² Bij de thuiswerkplek is dat slechts in beperkte mate het geval

43. Volgens *Nieuwsuur*, 9 juni 2020, waren er voldoende testkits, maar mochten die niet in de ouderenzorg worden gebruikt: <https://youtu.be/2wz5Ext5Uuk>.

44. Van Dam 2020a, nr. 301.

45. Van Dam 2020a, nr. 306.

46. Van Dam 2020a, nr. 805-2.

47. Van Dam 2020a, nr. 807.

48. In België hebben vakbonden al actie ondernomen; zie 'Verpleegkundigen dagvaardden Belgische staat voor nalatigheid tijdens coronacrisis', *Het Laatste Nieuws* 15 juni 2020.

49. Van Dam 2020a, nr. 803-2.

50. Van Dam 2020a, nr. 803-2 en 1006. Zie voor alternatieve benaderingen Overheul, Rijnhout & Van den Bos 2020 en Hartlief 2020, p. 2309.

51. B. Vollebregt, 'Fysiotherapeuten zien aantal klachten door thuiswerk toenemen', *Trouw* 29 augustus 2020.

52. Van Dam 2020a, nr. 803-1.

en is daarom minder snel sprake van een schending van de zorgplicht.

Dit laat onverlet dat de werkgever voldoende maatregelen moet nemen om te zorgen voor een veilige thuiswerkplek. Hij doet er verstandig aan over de bestaande situatie actief informatie te vragen van de werknemer, de werknemer voldoende voorlichting en instructies te geven, voldoende middelen aan de werknemer ter beschikking te stellen voor de (ergonomische) veiligheid van de thuiswerkplek, en de naleving ervan regelmatig te controleren. Voor wat betreft dit laatste beschikt de werkgever over minder mogelijkheden dan wanneer het gaat om de klassieke werkplek 'op het werk'. Het valt te verwachten dat vakbonden in de cao-onderhandelingen hierover nadere afspraken met werkgevers zullen willen maken en het is niet uitgesloten dat ook wetgeving nodig is om de positie van thuiswerkers te versterken.

Ten slotte moet de werkgever rekening houden met de bijzondere gevolgen van de lockdown voor de wijze waarop veel werknemers hun werkzaamheden verrichten (al dan niet gecombineerd met zorgtaken), alsmede met de praktische en psychische impact van de crisis. De zorgplicht van de werkgever strekt zich ook uit tot psychische gevolgen.⁵³ Deze zorgplicht geldt ook en in het bijzonder jegens zorgpersoneel dat tijdens de piek van de zorgverlening in het voorjaar van 2020 extra psychisch belast is geweest, onder meer als gevolg van de confrontatie met grote aantallen ernstig zieke en overleden patiënten.

3.3 *Eigenaren en uitbaters van winkels, gebouwen en terreinen ten aanzien van bezoekers*

Eigenaren en uitbaters van openbare ruimten, zoals winkels, zwembaden, kappers, hotels, sportscholen, restaurants en sportmanifestaties, lopen diverse aansprakelijkheidsrisico's. Zo kan op hen een risicoaansprakelijkheid rusten voor een gebrekkige opstal, bijvoorbeeld als een ventilatiesysteem niet goed werkt of ongeschikt is (art. 6:174 BW). Dit betekent in elk geval dat de ventilatiesystemen moeten voldoen aan de eisen van het Bouwbesluit.⁵⁴ Denkbaar is echter ook dat in de (nabije) toekomst in bepaalde gebouwen aan ventilatiesystemen hogere eisen zullen worden gesteld en de opstallen dus eerder als gebrekkig zullen worden aangemerkt.

Voorts rust op de genoemde eigenaren en uitbaters op grond van artikel 6:162 BW een foutaansprakelijkheid ten aanzien van de veiligheid van de bezoekers,⁵⁵ in het bijzonder een adequate bescherming tegen besmetting door het coronavirus. Voor deze zorgplicht zullen de richtlijnen van het RIVM een belangrijke basis vormen, maar zij geven niet voor alle gevallen

een (duidelijk) advies. Uiteindelijk zijn het ongeschreven recht en de omstandigheden van het geval beslissend.⁵⁶ Hierbij geldt dat de zorgplicht van de werkgever jegens werknemers (par. 3.2) strenger is dan jegens bezoekers.

3.4 *Productaansprakelijkheid*

Ook producenten lopen risico's op coronaclaims. Te denken valt in het bijzonder aan producenten van beschermingsmateriaal, zoals mondkapjes en andere persoonlijke beschermingsmiddelen, indien deze gebrekkig zijn (art. 6:185 e.v. BW). Ook kan worden gedacht aan onbetrouwbaar testmateriaal.⁵⁷ Voor producten die niet de bescherming bieden die men gerechtigd is te verwachten, is de producent aansprakelijk voor de hierdoor ontstane schade, niet alleen de personen- en zaakschade,⁵⁸ maar ook de eventuele bedrijfsschade.⁵⁹ Voor zover deze producten buiten de Europese Economische Ruimte worden geproduceerd, is de EU-importeur de aansprakelijke persoon.⁶⁰

In april suggereerde de Amerikaanse president dat het injecteren van een ontsmettingsmiddel een effectief middel was tegen COVID-19. Rustte daarom op fabrikanten van ontsmettingsmiddelen een plicht om het publiek te waarschuwen tegen het inwendig gebruik hiervan? En geldt dat meer in het algemeen ook voor fake-productinformatie die op socialemediawebsites wordt gedeeld? Zowel op grond van het geschreven als op grond van het ongeschreven recht rust op de producent de verplichting om zijn producten te monitoren nadat hij ze in het verkeer heeft gebracht.⁶¹ Hoewel dat niet betekent dat een producent op iedere publieke uiting over een product hoeft te reageren, kan dit wel het geval zijn als het aannemelijk is dat de uiting voldoende impact heeft om te verwachten dat mensen het product op een onveilige manier gaan gebruiken.⁶²

3.5 *Socialemediawebsites*

Internetserviceproviders, nieuwswebsites en socialemediawebsites kunnen aansprakelijk zijn voor onrechtmatige content die door anderen op hun website is geplaatst. Dit betekent dat als Twitter, Facebook, Instagram of Google op de hoogte raakt van feitelijk onjuiste informatie over het coronavirus die op hun sites wordt gepost, zij deze uitingen of activiteiten moet verwijderen of ontoegankelijk maken. Zij kunnen ook verplicht zijn om aan eventuele benadeelden de persoonsgegevens te verstrekken van degene die de onrechtmatige content heeft geplaatst.⁶³

53. Van Dam 2020a, nr. 804.

54. Art. 3.37 Bouwbesluit: 'Een bestaand bouwwerk heeft een zodanige voorziening voor luchtverversing dat het ontstaan van een voor de gezondheid nadelige kwaliteit van de binnenlucht wordt voorkomen.' Deze bepaling wordt in de daaropvolgende bepalingen verder uitgewerkt en toegespitst.

55. Van Dam 2020a, nr. 713.

56. Van Dam 2020a, nr. 224.

57. 'Nederlands bedrijf verkocht anderhalf miljoen onbetrouwbare coronatests', *Trouw* 6 mei 2020 (www.trouw.nl/binnenland/nederlands-bedrijf-verkocht-anderhalf-miljoen-onbetrouwbare-coronatests~b218dc66).

58. Van Dam 2020a, nr. 616.

59. Van Dam 2020a, nr. 622.

60. Van Dam 2020a, nr. 615-1.

61. Van Dam 2020a, nr. 623-2.

62. Dit is wat ontsmettingsmiddelenproducent Reckitt Benckiser deed naar aanleiding van de uitspraken van de Amerikaanse president: *BBC News* 24 april 2020 (www.bbc.co.uk/news/world-us-canada-52411706).

63. Van Dam 2020a, nr. 813.

3.6 U en ik

Kan de ene burger de andere aansprakelijk stellen voor een coronabesmetting? Voor virussen en andere micro-organismen geldt weliswaar de risicoaansprakelijkheid voor gevaarlijke stoffen (art. 6:175 BW), maar die rust slechts op de bedrijfsmatige gebruiker, zoals een laboratorium.⁶⁴

Tussen individuen kan dus alleen artikel 6:162 BW als grondslag van een vordering dienen. Daarvoor is nodig dat degene die de besmetting veroorzaakt, wist of behoorde te weten dat hij of zij besmet was.⁶⁵ Dat kan lastig zijn, omdat iemand waarschijnlijk ook besmettelijk kan zijn zonder symptomen te hebben. Iemand kan ook onrechtmatig handelen als hij rekening moet houden met de kans dat hij besmet is, bijvoorbeeld omdat bij een contactonderzoek is gebleken dat hij met een besmet persoon in aanraking is geweest, en zich dan gedraagt op een manier waarop het virus kan worden overgebracht, in het bijzonder door zich niet te houden aan de door de overheid aangegeven gedragsregels. Hetzelfde geldt als iemand in geval van besmetting weigert zijn recente contacten te (doen) informeren.

Ten slotte is denkbaar dat als iemand opzettelijk een ander in het gezicht heeft gehoest of geniest, hij gedwongen kan worden tot een bloedtest om vast te stellen of hij of zij drager is van het virus.⁶⁶

4. Schade en causaliteit

In het voorgaande lag de nadruk op normen voor fout- en risicoaansprakelijkheid. Voor een vordering tot schadevergoeding moeten echter ook schade en causaliteit worden vastgesteld. Het bewijs van het eerste levert veelal minder problemen op dan dat van het tweede.

De schade die bij een persoon wordt veroorzaakt door een coronabesmetting varieert sterk: van geen verschijnselen, via een stevige griep, tot ernstige longproblemen en overlijden. Indien (langdurig) verblijf op een ic nodig is, zal dit in veel gevallen tot verdere schade leiden en een mogelijk langdurige revalidatie. Er zijn aanwijzingen dat ook bij andere ex-coronapatiënten sprake kan zijn van een lange herstelperiode met mogelijk blijvend letsel tot gevolg. Dit alles kan leiden tot tijdelijke of blijvende en gedeeltelijke of volledige arbeidsongeschiktheid en daarmee tot verlies aan verdienvermogen. Daarnaast zal de benadeelde immateriële schade lijden.⁶⁷ Indien een overleden coronapatiënt kostwinner is, derven de nabestaanden levensonderhoud en hebben zij recht op schadevergoeding. Voorts hebben de in artikel 6:108 lid 4 BW genoemde derden recht op vergoeding van affectieschade.⁶⁸

Schade is niet vereist bij een vordering tot een bevel of verbod⁶⁹ of een verklaring voor recht, mits de eiser hierbij voldoende belang heeft.⁷⁰

Voor een schadeclaim is naast het vaststellen van een normschending (par. 2.2.3), het vaststellen van een causaal verband tussen de normschending en de schade in de praktijk het grootste obstakel. In de praktijk zal het vaak moeilijk zijn om aan te tonen dat een besmetting is veroorzaakt door het ontbreken van voldoende voorzorgsmaatregelen. Wel zal een besmetting met het coronavirus in een tijd en omgeving met weinig tot zeer weinig besmettingen het bewijs van causaal verband enigszins kunnen vereenvoudigen. Het testbeleid van de overheid kan hierbij een belangrijke rol spelen, maar door de gebrekkige testmogelijkheden zal dit in de praktijk tegenval- len.

Dat neemt niet weg dat de rechtspraak heeft gezorgd voor een groot aantal mogelijke alternatieven voor het bewijs van het *conditio sine qua non*-verband. Zoals door middel van feitelijke vermoedens,⁷¹ de omkeringsregel,⁷² meervoudige causaliteit,⁷³ alternatieve causaliteit⁷⁴ en proportionele aansprakelijkheid.⁷⁵ Een bespreking van deze mogelijkheden met betrekking tot coronarisco's gaat het bestek van deze bijdrage te buiten.

5. Afsluiting

Uit het voorgaande blijkt dat in de maanden dat het coronavirus onder ons is, het al velerlei aansprakelijkheidsvragen heeft opgeroepen. In de komende tijd zullen die vragen waarschijnlijk alleen maar toenemen. Of dit ook zal leiden tot concrete schadeclaims en of deze ook zullen worden toegewezen, zal sterk afhangen van de aard van de vordering.

Vorderingen tot het stopzetten of uitbreiden van maatregelen door de overheid (bevel of verbod) zullen snel kunnen aanlopen tegen de barrière van de beleidsvrijheid van de overheid en de daarmee samenhangende marginale toetsing door de rechter. Dit zal mogelijk minder het geval zijn als de crisis haar urgentie gaat verliezen. Ten aanzien van vorderingen tot schadevergoeding wordt de barrière in veel gevallen gevormd door het causaliteitsvereiste.

Honderd jaar geleden wees de Hoge Raad het *Lindenbaum/Cohen*-arrest.⁷⁶ Dit arrest is nog steeds een belangrijk baken bij het beantwoorden van aansprakelijkheidsvragen naar aanleiding van de huidige pandemie. Zeventig jaar geleden werd het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens in het leven

64. Van Dam 2020a, nr. 625-1.

65. Van Dam 2020a, nr. 302.

66. Van Dam 2020a, nr. 1108-1.

67. Van Dam 2020a, nr. 916-923.

68. Van Dam 2020a, nr. 906-915.

69. Van Dam 2020a, nr. 1108.

70. Van Dam 2020a, nr. 1106.

71. Van Dam 2020a, nr. 1002-1.

72. Van Dam 2020a, nr. 1002-2.

73. Van Dam 2020a, nr. 1003.

74. Van Dam 2020a, nr. 1004.

75. Van Dam 2020a, nr. 1006.

76. Van Dam 2020a, nr. 201. Dat arrest werd gewezen toen de Spaanse griep de wereld teisterde.

geroepen.⁷⁷ Dit Verdrag is een zich steeds ontwikkelend instrument dat op de Staat verplichtingen legt die ook in de huidige pandemie van grote betekenis zijn.

Het is vooral dankzij *Lindenbaum/Cohen* en het EVRM dat het moderne aansprakelijkheidsrecht over een ruim gevulde en adequate gereedschapskist beschikt om de discussies te structureren over de vraag of iemand verantwoordelijk is voor de schade die door de coronacrisis is en wordt veroorzaakt. Dit laat onverlet dat ook als duidelijk is dat iemand (waarschijnlijk) recht heeft op schadevergoeding, het geen sinecure kan zijn om dat recht ook daadwerkelijk te krijgen.⁷⁸

77. Van Dam 2020a, nr. 107.

78. Van Dam 2020a, hoofdstuk 12 ('Recht hebben en recht krijgen').